

Sensoa lipusüsteem: teaduslik taust ja rakendamine

O. Storms, N. Doornink (Movisie), 2016

Sissejuhatus

Lipusüsteem valmis 2010. aastal ja Sensoas asuti selle kallal tööle juba 2008. aastal. Sensoa on flaami seksuaaltervise eksperdikeskus ja lipusüsteemi looja. Meetod töötati välja spetsialistide tihedas koostöös, selle valmimist toetas heaolu, tervise ja perekonna minister ja Hollandis tegi lipusüsteemi kättesaadavaks organisatsioon nimega Movisie. Meetodi kasulikkust on kinnitanud Hollandis Genti ülikool ning Raak-Pro projekt, milles leiti, et laste ja noortega tegelevad asjatundjad suutsid meetodi abil laste ja noorte seksuaalkäitumist paremini hinnata ning sellele vajadusel reageerida.

Movisie on Hollandi sotsiaalse arengu keskus, kellel on luba lipusüsteemi rakendamiseks Hollandis ja kes on välja arendanud lipusüsteemi kvaliteedikontrolli süsteemi, mis sisaldab organisatsioonide litsentseerimist ja treenerite sertifitseerimist. Oka Storms ja Nicole Doornink koostasid lipusüsteemi rakendamisest saadud kogemuste põhjal teadusartikli¹, mille alusel koostati rahvusvaheliseks levitamiseks ingliskeelne versioon – sellest saab lugeja järgnevalt ülevaate.

1. Teaduslik taust

Loomulik ja lubamatu seksuaalkäitumine

Lapsed ja noored on seksuaalsed olendid ning seetõttu avaldub seksuaalsus ka nende käitumises. Seksuaalne areng on osa üldisest terve elu kestvast arenguprotsessist. See algab kohe pärast lapse sündi. Imikud ja väikelapsed (vanuses 0–5 eluaastat) avastavad enda ja teiste keha. Juba sellises varases vanuses ilmutavad lapsed seksuaalse alatooniga käitumist ja võivad esitada seksuaalsuse kohta küsimusi. Varases koolieas (6–11 eluaastat) algavad kehalised muutused, mis tähistavad murdeea algust. Teismeliseas katsetavad noored oma seksuaalsusega ja otsivad näiteks internetist vastavat informatsiooni (de Graaf, Mouthaan ja van der Doef, 2014a). See toimub sõltumata noortega tegelevate spetsialistide nõusolekust või keelust. Loomuliku seksuaalse arenguga kaasnev käitumine on arengu- või eakohane ning selle käigus omandavad noored parema arusaama oma soovidest ja piiridest.

¹ Oka Storms & Nicole Doornink (Movisie, 2016). Vlaggensysteem: Reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van kinderen en jongeren. Kättesaadav: <https://www.movisie.nl/interventie/vlaggensysteem>

Samas ei tähenda see, et täiskasvanud peaksid lubama lastel ja noortel käituda ükskõik kuidas nad soovivad. Mitmetes uuringutes on toodud esile laste ja noorte haavatavust seoses seksuaalsusega, sh on vanus (noor olemine) üks kõige olulisemaid riskitegureid, mis on seotud lubamatu seksuaalkäitumisega (Buysse *et al.*, 2014; de Graaf *et al.*, 2012; Kuyper, de Wit, Adam, Woertman ja van Berlo, 2009). Lubamatust seksuaalkäitumisest räägime siis, kui puudub vastastikune nõusolek, vabatahtlikkus ja võrdsus. Lubamatu seksuaalkäitumine varieerub mittekontaktsest (nt ahistavad seksuaalsed kommentaarid) kuni kontaktse käitumiseni (nt soovimatu puudutamine, vägistamiskatse või vägistamine). Lubamatu seksuaalkäitumine tähistab seega laiemalt seksuaalvägivalda.

Lapsed ja noored vajavad seetõttu suhte- ja seksuaalharidust, nii nagu nad saavad teadmisi ja oskusi paljudes muudes valdkondades. Lapsed ja noored ei oska iseenesestmõistetavalt teha vahet lubataval ja lubamatul seksuaalkäitumisel, samuti ei oska nad alati austada teiste inimeste piire ja väljendada enda soove ja piire (Franck *et al.*, 2011). Täiskasvanute töö ongi juhendada ja kaitsta lapsi ja noori nende seksuaalse arengu käigus (de Graaf *et al.*, 2014), ennetamaks seksuaalvägivalda.

Seksuaalvägivalda levimus

Noorte seksuaaltervise uuringus „Seks onder je 25^{ee}“ („Seks enne 25. eluaastat“) (de Graaf *et al.*, 2012) näidati, et lubamatut seksuaalkäitumist esineb endiselt väga tihti (võrreldes varasema uuringuga aastast 2005). Suurim riskirühm on noored vanuses 12–17 eluaastat. Tüdrukutest 17% ja poistest 5% (vanuses 12–25) ütlesid, et nad on ühel korral olnud sunnitud tegema või laskma teha seksuaalseid tegevusi, mida nad tegelikult ei tahtnud.

Hollandis 2012. aastal läbi viidud uuringus „Monitor Seksuele Gezondheid“ („Seksuaaltervise monitooring“) ilmnis, et 17% naistest ja 3% meestest olid mingil viisil kogenud lubamatut füüsilist seksuaalkäitumist enne 16. eluaastat ning 53% naistest ja 29% meestest olid kogenud lubamatut mittekontaktset seksuaalkäitumist. Seejuures enne 12. eluaastat oli kogenud lubamatut füüsilist seksuaalkäitumist 3% naistest ja 1% meestest (de Graaf, Bouko, Bakker ja Wijzen, 2014). Sarnaseid tulemusi on saadud Belgia uuringutes (Buysse *et al.*, 2014).

Noorte asendushoolduse seksuaalvägivalda uuringutes (Samson Commission, 2012; Alink, 2012) leiti, et asenduskodude lastel (vanuses 12+) on kaks korda suurem tõenäosus kogeda seksuaalvägivalda võrreldes kodus elavate lastega (aastal 2010: 143 last 1000 lapse kohta vs. 74 last 1000 lapse kohta). Seksuaalvägivalda levimus on suurem asenduskodudes, asendusperede laste puhul nii suurt probleemi ei ole. Tüdrukud langevad ohvriks üle kahe korra sagedamini kui poisid. Eri vanuserühmade või erineva etnilise taustaga laste vahel ei leitud olulisi erinevusi. Samas spetsialistideni jõuab teave seksuaalvägivalda kohta vaid 2% juhtudest, seega on need juhtumid märkimisväärselt alaraporteeritud. Suur osa küsitlud

noortest, kes olid kogenud seksuaalvägivalda, ei tahtnud avaldada toimepanijat. Kuid juhtudel, kus sooviti seda avaldada, oli enam kui pooltel juhtudest toimepanija alla 21-aastane ehk eakaaslane.

Seksuaalvägivalda tagajärjed

Lubamatu seksuaalkäitumise tagajärjed võivad olla kompleksed ja tõsised. Lubamatu seksuaalkäitumine võib tekitada kehalist, psühholoogilist või sotsiaalset kahju, näiteks alandust, valu või sattumist riskantsetesse olukordadesse, kui ei tunnetata enda ja teiste piire ja soove. Lubamatu seksuaalkäitumise mõju sõltub mitmetest asjaoludest, mis on seotud toimepanija, konteksti ja ohvri endaga. Tagajärjed on raskemad (Frenken, 2003, väljaandes Frans ja Franck, 2010), kui:

- ohver on noorem kui 12-aastane,
- toimepanija on pereliige,
- laps ei suuda seksuaalsetele kontaktidele „ei“ öelda,
- lubamatu seksuaalkäitumine toimub tihti ja pika perioodi vältel,
- toimepanija kasutab sundimist, väljapressimist või vägivalda,
- kui toimub vägistamine (peenise või eseme viimine tuppe, anusesse, suhu)
- varjatud ja saladuses hoitud seksuaalkäitumine kestab pikka aega.

Samson jt (2012) kasutavad seksuaalvägivalda tagajärgede kirjeldamiseks laste puhul Finkelhori ja Browne'i mudelit (1986). Nad eristavad nelja traumaatilist aspekti: 1) traumaatiline seksualiseerimine, 2) reetmine, 3) jõuetuse kogemine ja 4) stigmatiseerimine. Seksuaalvägivald võib viia traumaatilise seksualiseerimiseni, mis on psühhoseksuaalse arengu kõrvalekalle. Lisaks tunneb laps end reedetuna, sest teda ahistab hooldaja, pereliige või muu täiskasvanu. Kolmandaks tekib lapsel märkimisväärne jõuetuse tunne. Seda kirjeldatakse kui inimese iseenda tahte, soovide ja vajaduste ning eneseusalduse tunnetuslikku ja süstemaatilist ignoreerimist. Viimaks toimub stigmatiseerimine, mis seostub negatiivse mina-pildi kujunemisega, „paha“ olemisega, häbi ja süütundega.

Lapsed ja noored, kes on kogenud märkimisväärset seksuaalvägivalda ja kelle seksuaalsetest piiridest on korduvalt üle astunud, on haavatavad jätkuvale ärakasutamisele. See hõlmab korduvat ohvristumist – sama tüüpi vägivallateo ohvriks langemist mitmeid kordi kindla ajaperioodi jooksul (Eggen, 2005, väljaandes Kunst, van Dijk, Pemberton ja Bruinsma, 2008).

Lubamatu seksuaalkäitumise üks võimalik tagajärg on ka seksuaalvägivalda kordumine järgnevatel põlvkondades: lapsel või noorel, kes on kokku puutunud seksuaalvägivaldaga, on suurem tõenäosus seda käitumist jäljendada täiskasvanuna. Üks Ameerika Ühendriikide uuring näitab, et seksuaalvägivalda toimepanemise tõenäosus on kaks korda suurem vanemate puhul, kelle endi kallal kasutati lapsena seksuaalvägivalda (Widom, Czaja ja DuMont, 2015).

Seksuaalvägivalda põhjused

Lubamatu seksuaalkäitumisega kokku puutumise riski seletab sotsioökoloogiline mudel (Bronfenbrenner, 1979). Selle mudeli aluseelduseks on, et lubamatu seksuaalkäitumisega kokku puutumise risk ei tulene ainult individuaalsetest riskiteguritest, vaid erineva taseme riski- ja kaitsetegurite vastastikmõjust. Sotsioökoloogiline mudel eristab viit tasandit: 1) indiviid, 2) suhe, 3) kogukond, 4) asutused ja tervisesüsteemid ja 5) struktuurne tasand. Järgnevalt on põhjused esitatud kahes jaos: esiteks, individuaalsed ja suhtetegurid, ja teiseks, keskkonna ja taustaga seotud tegurid.

Sotsiaal-demograafilistest teguritest mängib rolli *vanus*: alla 18-aastaste seas on juhtumeid keskmisest kaks korda rohkem kui üle 18-aastaste hulgas. Kõige haavatavamad on *10–13-aastased* (kõige tõsisemat tüüpi lubamatu seksuaalkäitumise puhul) (Buysse *et al.*, 2014; Krahe, 1998; Symons, Verhetsel ja van Houte, 2013). Lisaks on lubamatu seksuaalkäitumise sihtrühmaks suurema tõenäosusega *naised, homoseksuaalsed noorukid*, lääne kultuuriruumist väljaspool asuvad *religioossed* noored (de Bruijn, 2006; De Graaf, Meijer, Poelman ja Vanwesenbeeck, 2005; de Graaf ja Vanwesenbeeck, 2006; Timmerman, 2005) ja *madalama haridustasemega* noored (de Bruijn, 2006).

Eelnevad seksuaalkogemused ja -suhted mängivad seksuaalvägivaldaga kokku puutumise riski puhul olulist rolli. *Haavatav perekondlik taust* (Putnam, 2003; Friedrich, 2007) ja *varasem kogemus ebasobiva seksuaalkäitumisega* (Kuyper, 2010; Buysse *et al.*, 2014) suurendavad riski seksuaalvägivaldaga kokkupuuteks. Noored, kes *alustavad varakult seksuaaleluga, tarbivad rohkem alkoholi jt uimasteid, omavad mitmeid seksuaalpartnereid ja astuvad juhusuhetesse* või kes käituvad ebastabiilselt, satuvad samuti sagedamini riskiolukordadesse (de Bruijn 2006).

Väikelaste suurem haavatavus tuleneb peamiselt nende tähelepanu- ja lähedusevajadusest (Adriaensens, 2003). Lisaks on uuringutes (Finkelhor, Hotalis, Lewis ja Smith, 1990; Berliner ja Conte, 1990) leitud ka järgmisi riskitegureid: lapsed, kes on *passiivsed, vaiksed, usaldavad, õnnetud või masendunud ja kellel on suur tähelepanu- ja lähedusevajadus*.

Negatiivne seksuaalne minapilt on oluline seoses haavatavusega lubamatule seksuaalkäitumisele (Norris, Masters ja Zawacki, 2004; Nurius, Norris, Macy ja Hawang, 2004). Negatiivset seksuaalset minapilti (rahulolematus oma seksuaaleluga, kinnismõtted ja häbi) tõlgendatakse tavaliselt kui seksuaalvägivaldaga seotud kogemuste tagajärge, aga vahel võib see ka neile eelneda. Lisaks suurendab mitteseksuaalselt motiveeritud (näiteks *üksilduse tõttu või suhte säilitamise eesmärgil*) seksuaalvahekorda astumine ohvriks langemise riski (Messman-Moore, Coates, Gaffey ja Johnson, 2008).

Halb suhe oma vanematega on märkimisväärne riskitegur (Adriaensens, 2003). Samas hea suhe oma vanematega on kaitsev tegur. Vanemate tugi, mõistlik kontroll ja ülevaade lapse/noore tegemistest on samuti tõhusad kaitsetegurid (de Bruijn, 2006; Kuyper *et al.*, 2010).

Eakaaslaste mõju: soov sulanduda sõprade hulka ja eakaaslaste survele allumine tõstavad riski, nagu ka tutvused eakaaslastega, kes on kokku puutunud lubamatu seksuaalkäitumisega (de Bruijn, 2006; Kuyper *et al.*, 2010).

Seksuaalkäitumise hindamiseks vajalike teadmiste ja oskuste puudumine. Nagu eelpool mainitud, tuleb lastele ja noortele pakkuda suhte- ja seksuaalharidust, et nad omandaksid vajalikud teadmised ja oskused, täpselt nagu teistes haridusvaldkondades. Ilma vastava õpetuseta ei saa eeldada, et lapsed ja noored suudavad omal käel eristada eakohast ja lubamatut seksuaalkäitumist, austada teiste piire ning väljendada enda soove ja piire (Franck *et al.*, 2011).

Keskkonna ja taustaga seotud teguritest tuuakse esile laste ja noortega tegelevate spetsialistide *puudulikud teadmised seksuaalsest arengust*. Praktiline kogemus näitab, et toetavad täiskasvanud ei ole saanud adekvaatset väljaõpet laste ja noorte seksuaalse arengu teemadel, mistõttu on tarvis nende alusteadmisi pidevalt uuendada (Frans ja Franck, 2014). Uuringutes tuuakse välja, et spetsialistid hindavad sageli seksuaalkäitumist ebaõigesti. Seksuaalsust võib väga erinevalt tõlgendada, eriti individuaalsete valikute ja isiklike otsuste osas. Frans (2010) ja van Zederen, van Berlo ja Vink (2015) järeltavad asenduskodudes ilmneva seksuaalvägivalla teemalise kirjanduse uurimise põhjal, et mitmetel juhtudel nähakse haiglasena nii loomulikke kui ka kõrvalekalduvat seksuaalkäitumist. Seksuaalkäitumist iseenesest tõlgendatakse probleemina eriti laste puhul, kes on kogenud varasemalt seksuaalvägivald. Need reaktsioonid tulenevad tihti hirmust isikliku ja institutsionaalse vastutuse ees, näiteks kui spetsialistid märkavad seksuaalseid tegevusi lubatud vanusest nooremate puhul.

Spetsialistide suutmatust pakkuda adekvaatset hariduslikku tuge. Uuringud näitavad, et paljud spetsialistid tunnevad piinlikkust seksuaalsusest rääkides ja sellega tegeledes igas haridusetapis alates lasteaiast kuni keskkooli ja asenduskoduni välja (Bos ja de Ruyter, 2009; Timmerman, 2009; van de Bongardt, Mouthaan ja Bos, 2009, van Zenderen *et al.*, 2015, Zwiép ja Colegem, 2009). Lisaks näitasid Frans ja Franck (2014) praktikas, et toetavad täiskasvanud, kes annavad noorte soovimatust seksuaalkäitumisest asjatundjatele teada, ei oska tihti sellele ise reageerida. Kui kollektiivisiseselt peetakse õige reageerimisstrateegia leidmiseks arutelusid, siis kardetakse seksuaalkäitumise eskaleerumist ja sageli ka vanemate või kolleegide reaktsiooni (Frans ja Franck 2014). On leitud, et asenduskodudes on toetavate täiskasvanute oskused toetada hariduslikult arutelusid seksuaalsuse ja lubamatu seksuaalkäitumise teemadel ebapiisavad. Van Zenderen jt (2015:22) käsitlevad Greeni ja Masoni (2002) ja Greeni (2001) uuringuid, mis näitavad, et seksuaalvägivald asenduskodudes tuleneb osaliselt ka toetavate täiskasvanute suutmatusest tegeleda seksuaalsuse ja seksuaalvägivallaga. Toetavad täiskasvanud ei saa peaaegu mingit tuge ega koolitust ning asutusesisesed reeglid ja juhised on puudulikud. Toetavad täiskasvanud ise ei tunne end seksuaalsusega seotud probleemide käsitlemiseks piisavalt pädevatena. Reaktsioone kujundavad ükskõiksus, hirm, häbi ja isiklikud soo ja seksuaalse orientatsiooniga seotud (moraalsed) väärtused. Seksuaalkäitumist eitatakse või eiratakse ning üritatakse seda ennetada või peatada. Sel moel

on fookus vaid kontrollimisel ja jälgimisel, kuid mitte laste tunnetel ja vajadustel. Toetavad täiskasvanud kardavad noortega seksist rääkides soodustada kontrollimatut seksuaalkäitumist.

Ühiskonnas esinevad ka *topelstandardid*: seksile omistatakse poiste puhul teistsugune tähendus kui tüdrukute puhul. Tüdrukuid, kes on „liiga lihtsasti“ seksiga nõus, ootab hukkamõist, samas kui poiste jaoks tähendab seksuaalne kogemus tihti kõrgemat sotsiaalset staatust. Sellised levinud soostereotüübid piiravad nii poiste kui ka tüdrukute võimet väljendada oma soove ja piire (de Graaf *et al.*, 2008).

Muutuv reaalsus (seksuaalsuse käsitus massimeedias jne) tähendab, et seksuaalsusega seotud teabega puututakse tänapäeval kokku nooremana kui minevikus. Seksuaalsus on meedias ja noorte kultuuris palju rohkem esiplaanil (Frans 2010). On tekkinud mitmeid uusi väljakutseid, nagu sekstimine² internetis, globaliseerumine ja multikultuursus ning seksualiseerimine noores eas (Frans ja Franck, 2014).

Suhtumine laste ja noorte seksuaalsusesse organisatsioonides ja asutustes. Mitmete asutuste seisukoht on, et seksuaalkäitumine ei ole laste ja noorte puhul sobilik. Sellest tulenevalt on seksuaalkäitumine tihti karistatud, keelatud või ignoreeritud (Frans ja Franck, 2014). Hollandis on viimaste aastate jooksul palju muutunud, sest seksuaalvägivallale on hakatud Deetmani (2011) ja Samsoni (2012) komiteede poolt rohkem tähelepanu pöörama. Seksuaalsus ja seksuaalne areng ei ole tihti asutuse üldpoliitika osa või ei ole asutusesiseselt teadvustatud. Sellel on mõju inimestevahelistele seksuaalsusega seotud suhtlus- ja käitumisviisidele. On näidatud (Youth Care Inspectorate, 2008), et enamik noorte ja lapsevanemate tugisüsteemidest ei ole lubamatut seksuaalkäitumist oma poliitikas ja tegevustes siiani adekvaatselt käsitlenud. Asutuste reageerimispoliitikat hinnates leiti, et selle kvaliteet on enamikus asutustes ebapiisav, ka Hollandis (Youth Care Inspectorate, 2008).

Kuidas seksuaalvägivalla probleemiga tegeleda?

Lipusüsteem käsitleb eespool mainitud teguritest nelja. Viiendat tegurit käsitleb lipusüsteem kaudselt kindlaksmääratud eeltingimuse kaudu, mida on vaja täita enne lipusüsteemi rakendamist.

Indiviidi tasandil tuleb lastele ja noortele *pakkuda suhte- ja seksuaalsuse alast haridust*. Täiskasvanu ülesanne on õpetada neid teadmisi ja oskusi, mis aitavad hinnata seksuaalkäitumist ja seeläbi elus tekkivates olukordades paremini hakkama saada. See seostub lipusüsteemi kolme esimese alaeasmärgiga: 1) lastel ja noortel on parem arusaamine, millist sorti seksuaalkäitumine või seksuaalse alatooniga käitumine on või ei ole sobiv; 2) lapsed ja noored räägivad rohkem üksteisega ja spetsialistidega oma soovidest, tunnetest ja/või piiridest seoses seksuaalsusega; 3) lastel ja noortel on parem arusaamine, kuidas reageerida nii enda kui ka teiste (lubamatule) seksuaalkäitumisele.

Struktuursel tasandil tuleb *parandada spetsialistide teadmisi seksuaalse arengu kohta*. Seksuaalkäitumist ei märgata alati. Spetsialistide alusteadmiste värskendamine parandab nende võimekust seksuaalkäitumist

² Seksuaalse sisuga tekstisõnumite, fotode või videote saatmine mobiiltelefonikasutajate vahel.

märgata. Tuleb ka parandada spetsialistide suutlikkust adekvaatselt seksuaalkäitumist hinnata. Seksuaalsuse tõlgendused on väga erinevad. Andes spetsialistidele raamistiku ning lubades neil oma tõlgenduse (kollektiivselt) ise luua, võimaldab lipusüsteem kollektiivil kujundada ühise nägemuse sellest, kuidas konkreetse seksuaalkäitumisega edasi tegelema hakata. See seostub neljanda alaeesmärgiga: spetsialistid oskavad seksuaalkäitumist asjakohaselt hinnata. Võimet pakkuda adekvaatset pedagoogilist tuge parandatakse *seksuaalsuse teemalise täiendõppe* integreerimisega organisatsiooni ja muutes selle jätkuvaks teemaks nii kollektiivis kui ka laste ja noortega suheldes. Lipusüsteemi kriteeriumid pakuvad spetsialistidele sõnavara, mida kasutada seksuaalkäitumise üle arutlemiseks kolleegidega omavahel ja koos lastega. Spetsialistide koolituse üheks eesmärgiks on ka soodustada kolleegidevahelisi arutelusid, samuti suurendada spetsialistide võimekust pakkuda noortele pedagoogilist tuge. See seostub järgmiste alaeesmärkidega: 5) spetsialistid arutavad seksuaalkäitumist kolleegide ning laste ja noortega; 6) spetsialistid reageerivad asjakohaselt laste ja noorte seksuaalkäitumisele.

Lipusüsteem ei ole otseselt loodud *asutuste seksuaalkäitumise ja seksuaalhariduse alase strateegia väljatöötamiseks*, neid meetmeid nähakse pigem kui eeltingimust lipusüsteemi rakendamiseks. Selles mõttes annab lipusüsteem hea tõuke asutuse vastava strateegia kujundamiseks.

Lipusüsteemi sihtriühm

Lipusüsteem on mõeldud põhiliselt spetsialistide jaoks, sest nemad mängivad suurt rolli laste ja noorte – põhiliste lipusüsteemist kasusaajate – arengu suunamisel ja toetamisel. Lipusüsteemi võib seega näha kui pedagoogilist sekkumist: tõenduspõhistest pedagoogikavõtetest lähtudes aitavad spetsialistid lastel ja noortel arendada oma seksuaalset terviklikkust ja seksuaalkäitumisega seotud olukordadega toimetulemist. Nagu kirjutavad Bartholomew, Parcel, Kok, Gottlieb ja Fernández (2011: 236–237), on sotsiaalsete programmide kasusaajad alati riskirühma kuuluvad inimesed, aga see ei tähenda, et need programmid on alati ja ainult riskirühmadele suunatud. Sotsiaalne tugi ja laste juhendamine on olulised sünnist saadik, et luua laste jaoks turvaline side perekonnaga. Need sidemed võivad omakorda kanduda üle hilisematesse paarisuhetesse (Mikulincer ja Shaver, 2010, väljaandes de Graaf *et al.*, 2014a).

Lipusüsteem on mõeldud ka laste ja noorte jaoks vanuses 0–18 eluaastat. Inimesed on seksuaalsed olendid ning seksuaalne areng algab sünnist (Frans ja Franck, 2014). Lapsed suudavad juba varajases eas väljendada, milline kehaline kontakt on nende jaoks vastuvõetav (kaasa arvatud mitteverbaalne kommunikatsioon, nagu kellegi eemale tõukamine). Järjekindel ja lähedane kasvatus vanemate poolt ning privaatsusega arvestama õppimine on kaks laste seksuaalses arengus potentsiaalselt olulist aspekti: vanemate või teiste täiskasvanute reaktsioon lapse tärkavale seksuaalsusele võib oluliselt mõjutada lapse edasist seksuaalset arengut nii positiivselt kui negatiivselt (de Graaf *et al.*, 2014; Frans ja Franck, 2014). Van der Doef ja de Ruiter (2008) soovivad väikeste lastega maast madalast rääkida suhetest ja seksuaalsusest, last sünnist saadik kaissu võtta. Kuna iga laps ei küsi küsimusi, on hea, kui

haridustöötajad teevad seda ise. Umbes neljandast eluaastast (3-aastased) alates suudavad lapsed omandada reegleid seksuaalsuse ja seksuaalkäitumise kohta (van der Doef ja de Ruiter, 2008). Umbes viiendast eluaastast (4-aastased) on võimalik õpetada lastele: 1) oma piiride väljendamist ja teiste piiride austamist; 2) et teised ei või neid igalt poolt ilma luba küsimata katsuda ja mida teha, kui nad seda siiski teevad; 3) vahe tegemist heade ja ebameeldivate saladuste vahel ning seda, et ebameeldivatest saladustest tuleks kohe turvalisele täiskasvanule rääkida (van der Doef ja de Ruiter, 2008).

Noorte puhul alates 12-aastastest on spetsialistide roll jätkuvalt väga oluline. Sellest vanusest alates võetakse järjest enam kasutusse ka lipusüsteemi töövahendeid (rooliratas, lipud, näiteolukorrad ja noortele sobivad õpetamismeetodid. Selle tingib üleminek lapseast teismeliseikka (umbes 12-aastaselt), mille jooksul noored õpivad järk-järgult mõtlema abstraktselt – füüsiliselt tajumatutest asjadest ja sündmustest, mida pole päriselt kogetud. Oma tunnete ja mõtete uurimine muutub nüüd samuti võimalikuks. See kokku tähendab, et nad suudavad lahendada kompleksseid probleeme (Frans ja Franck, 2014). Sel perioodil leiavad aset ka füsioloogilised muutused, mis kuulutavad murdeea algust. Laps peab hakkama kujundama hoiakuid oma keha, kaaslaste ja vanemate suhtes. Seksuaalsus hakkab mängima järjest suuremat rolli noore suhetes oma eakaaslastega (Meij, 2011).

Lipusüsteemi töövahendid

Lipusüsteemi töövahenditeks on kuus kriteeriumi ja need on loodud selleks, et oleks võimalik anda täpne ja asjakohane hinnang konkreetsele seksuaalkäitumisele. Esimesed kolm kriteeriumi – vastastikune nõusolek, vabatahtlikkus ja võrdsus – on inspireeritud Ryani ja Lane'i (1997) tööst.

- 1) *Nõusolek*: kas on olemas vastastikune nõusolek?
- 2) *Sundimine*: kas esineb sundimist? (see on lipusüsteemis positiivselt formuleeritud kui vabatahtlikkus)
- 3) *Võrdsus*: kas osalised on võrdsed?

Need kriteeriumid loodi, sest seksuaalkäitumist on seda raskem hinnata, mida väiksemad on vanusevahed (näiteks noorte endi vahel) ja mida vähem pealetükkiv või agressiivne on käitumine. Alaealisele suunatud täiskasvanupoolse seksuaalkäitumise puhul on palju lihtsam selgeks teha, kas toimus seksuaalvägivald või ärakasutamine, eriti kui võtta arvesse vanust ja käitumist. Need kolm kriteeriumi ei ole aga praktikas piisavad, et hinnata just laste ja noorte vahelist seksuaalkäitumist. Seetõttu lisati lipusüsteemi kolm uut kriteeriumi: 4) *arengu- või eakohasus*, 5) *taustasobivus*, 6) *mõju eneseaustusele*.

Neljanda kriteeriumi (arengu- või eakohasus) jaoks arendati välja eraldi töövahend: arengutabel. Tabeli sisu põhineb Friedrichi, Fisheri, Broughtoni, Houstoni ja Shafrani (1998) uuringul. Nad uurisid, millist seksuaalkäitumist täheldasid 1142 lapse (vanuses 2–12) emad ja millise sagedusega need käitumistüübid esinesid. Uuringu tulemused näitasid, kui tihti täheldasid *emad* seksuaalkäitumist 2–5-aastaste seas, 6–9-aastaste seas ja 10–12-aastaste seas. Friedrich jt (1998) eeldavad, et kui seksuaalkäitumine esineb vähemalt 20% lastest, saab seda vaadelda kui olulist osa seksuaalsest arengust ja selline käitumine jääb

normaalse piiridesse. Lipusüsteemi väljatöötamisel kasutati seda võrdlemisi madalat protsenti standardina, mille alusel määrata käitumise arengu- või eakohasust. Eeldati, et üldiselt toimub uuringutes alaraporteerimine, eriti kuna lapsed vajavad kasvades üha rohkem privaatsust.

Lippude kasutamine lipusüsteemis põhineb samuti Ryani ja Lane'i tööel (1997). Nad kirjutavad käitumisest, mida saab panna skaalale normaalsest kuni ahistavani. Nad kirjeldavad kahes tabelis laste ja noorte seksuaalkäitumise tüüpide skaalat ning määravad eri käitumistüüpidele hinnanguks „normaalne käitumine“, „kollased lipud“, „punased lipud“ ja „pole küsimusi“ või „illegaalsed lipud“ (seadusevastane käitumine) (Ryan ja Lane, 1997).

Visuaalne materjal (näiteolukorrad) on valitud toetama vestluse alustamist seksuaalkäitumise teemal. Uuringud näitavad, et kui kasutada millegi seletamiseks ainult sõnu, siis 24 tunni pärast mäletab seda vaid 5% inimestest. Kui kasutada jutuga seotud pilte, siis mäletab seda 75% inimestest (de Sousa, 2006, väljaandes Bijkerk, 2010).

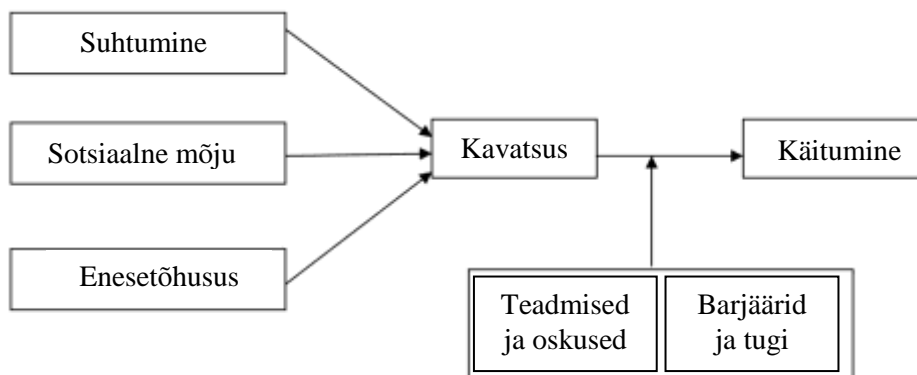
Lipusüsteemi metoodika alused

Lipusüsteem põhineb ASE mudelil (de Vries *et al.*, 1995, väljaandes van Zenderen *et al.*, 2015), mis omakorda põhineb planeeritud käitumise teoorial (Ajzen, 1985) ja teadliku käitumise teoorial (Fishbein ja Ajzen, 2010). ASE käitumismudel (vt joonis 2) töötab põhimõttel, et käitumisele eelneb soov väljendada seda käitumist. Seda soovi mõjutavad:

- *suhtumine*: enda arusaam käitumise kasudest ja kahjustest;
- *sotsiaalne mõju*: hinnang selle kohta, mida tegutseja jaoks olulised inimesed sellest käitumisest arvavad ja mida nad selle peale teevad, ning tajutav sotsiaalne surve ja/või toetus;
- *enesetõhusus ehk enda poolt tajutav võimekus oma käitumist kontrollida*: kuivõrd ollakse võimeline oma käitumist teadlikult juhtima erinevates kontekstides ja tingimustes.

Lisaks toovad de Vries jt (1995) välja kaks tegurit, mis mõjutavad kavatsusest käitumiseni jõudmist: esiteks, *teadmised ja oskused*, ning teiseks, *barjäärid ja tugi*.

Joonis 2. ASE mudel (de Vries *et al.*, 1995)



Kõigepealt uurime siin suhtumist, sotsiaalset mõju ja enesetõhusust, sest need on lipusüsteemi üldise lähenemise lahutamatud osad. Järgnevalt avatakse seda lähenemist lipusüsteemi alaeesmärkide kaudu.

Suhtumise puhul on oluline teadvustada, et seksuaalkäitumine on noorte arengu loomulik osa ning et spetsialistid võivad peegeldada enda isiklike kogemusi. Koolitustel saab kasutada näiteks harjutust „Seksuaalsusest rääkimine“ selleks, et uurida oma isiklike mõtteid ja tundeid sel teemal. Lipusüsteemi lähtealuseks on põhimõte, et isiklike tõlgenduste ja tunnete asemel tuleks lähtuda pigem objektiivsematest kriteeriumidest ja arutluskäikudest. Seda tehes on oluline peatuda ning mõelda nende isiklike tunnete ja vaadete peale: kust need tulevad ja millel need põhinevad. Eneseanalüüsiga jätkatakse ka edasistes rühmatöodes. Näiteks õppemeetod „Enda vastupanu punktide kaardistamine“, milles käsitletakse spetsialistide tundeid lipusüsteemiga töötades. Aegajalt esitatakse endale küsimus: „Mis tundeid see esile kutsub?“. Arutatakse positiivseid ja negatiivseid külgi. Järgneb arutelu selle üle, kuidas need positiivsed ja negatiivsed punktid lipusüsteemiga sobituvad ning mida on nende tunnetega töötamiseks vaja.

Lipusüsteemiga töötamise eelduseks on sellise *sotsiaalse keskkonna* tekkimine, milles spetsialistid soodustavad arutelu noorte seksuaalkäitumise teemal ja selleks tekib ka võimalusi (van Zenderen *et al.*, 2015). Lisaks isiklikule suhtumisele on seega oluline töötada koos kolleegidega ühise visiooni nimel, et kindlustada ühine arusaam. Pedagoogid on uuringutes väljendanud, et nad usuvad oma võimesse arutleda noorte seksuaalkäitumise üle töökaaslastega ja ka noorte endiga (van Zenderen *et al.*, 2015). Lipusüsteemi koolitusel suunatakse osalejaid mõtlema oma isiklike seksuaalsusega seotud normide ja väärtuste üle ja praktilise harjutamise abil tekitatakse lipusüsteemi vastu usaldus. Lisaks on kollektiividel pidevalt võimalus harjutada juhtumite üle arutlemist lipusüsteemi abil koos üksteisele tagasiside andmisega. See kõik suurendab pedagoogide võimelisust lipusüsteemiga töötada.

Teadmised ja oskused ning barjäärid ja tugi kajastuvad lipusüsteemi järgmistes alaeesmärkides. Spetsialistid on tuttavad noorte seksuaalse arengu protsessiga, teavad, et seksuaalsus on osa üldisest normaalsest arengust, ning on kursis lipusüsteemi pakutavate töövahenditega. Oskustest on olulisel kohal oskus töötajate keskel ja vajadusel ka laste või noorte puhul eristada ja ära tunda nii tervislikku kui ka lubamatut seksuaalkäitumist ning tekitada arutelu mõlema üle. Lisaks ei pärsi spetsialistide tegutsemist hirm, häbi ega kolleegide vastanduvad tõlgendused; asutuse normid ja reeglid toetavad pedagoogide püüdeid seksuaalsuse teemal arutleda (van Zenderen *et al.*, 2015). *Barjäärid ja tugi* on eelkõige eeltingimused, seda nii asutuse kui ka spetsialisti tasemel.

Teadmiste ja oskustega seotud alaeesmärgid laste ja noorte jaoks:

1. Lapsed ja noored mõistavad paremini, millist tüüpi seksuaalse alatooniga käitumine on või ei ole aktsepteeritav.

2. Lapsed ja noored räägivad rohkem nii üksteise kui ka spetsialistidega oma seksuaalsusega seotud soovidest, tunnetest ja/või piiridest.
3. Lapsed ja noored mõistavad paremini, kuidas reageerida (lubamatule) seksuaalkäitumisele nii enda kui ka teiste puhul.

Spetsialistid, kes töötavad 0–12-aastaste lastega, võtavad enda kanda olulise vahendajarolli alaeasmärkide saavutamiseks. Alates 13. eluaastast õpetatakse noortele endile, kuidas kasutada lipusüsteemi kriteeriume ja lippe, arutletakse seksuaalsusega seotud normide ja reeglite üle, mis kehtivad üksteise kehade puudutamise, vaatamise ja nendest rääkimise puhul. Sellise õppimise eesmärk on avastada isiklikke, soolisi ja kultuurilisi erinevusi. Lisaks õpivad noored andma lipusüsteemi abil hinnangut nii enda seksuaalkäitumisele kui ka nende sotsiaalses keskkonnas (nt televisioonis) esinevale seksuaalkäitumisele.

Alaeasmärkide saavutamiseks kasutatakse järgnevaid meetodeid. Laste puhul (0–12 eluaastat) on selleks peamiselt sotsiaalne õppimine (Frans ja Franck, 2014). Noorte puhul kasutatakse nn osadeks jagamist (Smith, 2008), kordamist (Zajonc, 2001), arutelu (Petty, Barden ja Wheeler, 2009), olukorra analüüsi (Mevissen, Meertens, Ruiter, Feenstra ja Schaalma, 2009) ja teadlikkuse tõstmist (Prochaska, Redding ja Evers, 2008). Vt. allpool.

Seksuaalkäitumisele asjakohase hinnangu andmiseks (alaeasmärk 4) on kõigepealt vaja *alusteadmisi* laste ja noorte seksuaalse arengu kohta. Lipusüsteemi juhendmaterjal on seksuaalse arengu tabel, milles on lühidalt käsitletud laste ja noorte seksuaalset arengut vanuserühmade kaupa. Lisaks on vaja tuttavaks saada lipusüsteemi kuue kriteeriumi ja lippude tähendustega. Seejärel on vaja omandada *oskused* seksuaalkäitumisele asjakohase hinnangu andmiseks (alaeasmärk 4). Selleks tuleb õppida kasutama kriteeriume, arengutabelit, lippe ja näiteolukordi. Lipusüsteemi kasutamist seksuaalkäitumisele asjakohase hinnangu andmiseks harjutatakse lipusüsteemi tutvustaval koolitusel, kasutades näiteolukordi ja konkreetseid juhtumeid. Seejärel saavad kollektiivid harjutada pedagoogilisi võtteid. Näiteks arutletakse isiklike tööalaste kogemuste varal laste ja noorte seksuaalkäitumise üle, kasutades arengutabelit ja lippe.

Alaeasmärgi 5 puhul (pedagoogid arutavad seksuaalkäitumist kolleegide ning laste ja noortega) kasutatakse meeskonnatöö meetodit kolleegidevaheliste vestluste tekitamiseks ja nendes pedagoogiliste võtete kasutamise harjutamiseks. Pikema sihina on vaja, et pedagoogid suudaksid rakendada lipusüsteemi (igapäevaselt) juhtumitest rääkides.

Noortega lipusüsteemi kasutades käivitatakse pedagoogide poolt juhitud arutelud näiteks iganädalastel teemaõhtutel, mille raames arutavad noored lipukaartide ja rooli abil eakohaseid näiteolukordi. Selle tegevuse eesmärgiks on õpetada noori olukordi hindama; selgitada, miks teatud seksuaalkäitumine on või ei ole sobilik, ning näidata, kuidas kasutada kriteeriume erinevate olukordade hindamiseks. Taoline lähenemine juurutab lipusüsteemi kasutamist igapäevaselt vastava vajaduse tekkides. Arutada võib nii grupis kui ka individuaalselt. Asjakohast reageerimist erinevat tüüpi seksuaalkäitumisele harjutatakse,

kasutades näiteolukordi ja iga lipu juures olevaid reageerimisjuhiseid. Koos PLISSIT mudeliga (kirjeldatud lipusüsteemi juhendmaterjalis) moodustavad need töövahendid raamistiku laste ja noortega vestlemiseks.

Alaeesmärk 6 (pedagoogid reageerivad asjakohaselt laste ja noorte seksuaalkäitumisele) hõlmab järgnevat. Haridusliku programmina peab lipusüsteem lastele ja noortele midagi õpetama – midagi, mis aitaks muuta tulevased seksuaalkäitumisega seotud kogemused positiivseteks, turvalisteks, tervislikeks ja nauditavateks. Juhendmaterjalis on iga lipu juures juhised pedagoogiliseks reageerimiseks, mis aitavad julgustada sobilikku seksuaalkäitumist, korrigeerida ebasobivat seksuaalkäitumist, keelata ja kui vaja, siis ka kasutada mõjutusvahendeid, nt korduva lubamatu seksuaalkäitumise korral. Koolitustel kasutatakse näiteolukordi ja kriteeriume, et harjutada, kuidas määrata (ja põhjendada) konkreetse seksuaalkäitumise lipu värvi, põhjendada vajadust pedagoogiliseks reageerimiseks ja analüüsida enda kui pedagoogi suhtumist. Pedagoogi *suhtumine* on väga oluline, sest pedagoogid on eeskujuks lastele ja noortele. Kirjeldatud alaeesmärkide saavutamiseks kasutatakse nn osadeks jagamist (Smith 2008), arutelu (Petty *et al.*, 2009), sotsiaalset õppimist ja käitumise mudeldamist (Frans & Franck, 2014).

Osadeks jagamine (Smith, 2008) on meetod, mille järgi omavahel seotud informatsioon lahutatakse väiksemateks osadeks, et seda detailsemalt uurida. Lipusüsteemis on kuus kriteeriumi (ehk osa), mille abil saab seksuaalkäitumise väiksemateks osadeks tükeldada, et näha, miks mingit tüüpi seksuaalkäitumine on aktsepteeritav või mille poolest on lubamatud käitumisviisid lubamatud. Nii noorte kui pedagoogide jaoks on osadeks jagamine heaks töövahendiks seksuaalkäitumise hindamisel kuue kriteeriumi järgi. Lisaks saab osad muuta õppematerjalideks, mis aitavad kriteeriume meeles pidada.. Selleks otstarbeks on loodud rool sellel paiknevate sümbolitega.

Kordamise meetodi (Zajonc, 2001) puhul näidatakse sihtrühmale infot korduvalt, et nende mälu tugevdada. Lipusüsteemis on soovitatav riputada rool üles seinale, kus lapsed ja noored seda regulaarselt näevad (sama käib pedagoogide kohta). Arutelu (Pety *et al.*, 2009) meetodi abil julgustatakse osalejaid teema üle avatult ja vabas õhkkonnas vestlema. Lipusüsteemi koolitusel tutvustatakse mõlemale sihtrühmale erinevaid arutelu soodustavaid lähenemisi. Pedagoogide puhul kasutatakse arutelu kahel eesmärgil: õpetamaks lipusüsteemi kasutamist ja soodustamaks koostöös ühise visiooni loomist seksuaalsusest. Noorte puhul kasutatakse arutelu, et õpetada noori seksuaalkäitumisest rääkima ja seda asjakohaselt hindama ning et anda noortele soovitusi seksuaalkäitumisele reageerimiseks.

Sotsiaalne õppimine ja käitumise mudeldamine (Frans & Franck, 2014) mängivad olulist rolli laste ja noorte arengus ning ka nende seksuaalsuses. Seetõttu on väga oluline kasutada lipusüsteemi igapäevases praktikas. Lapsed õpivad läbi jälgimise ja imiteerimise. Pedagoogi reaktsioon laste ja noorte seksuaalsuse, füüsilisuse ja intiimsusega seotud käitumisele mõjutab nende õppimist. Nende õpikogemuste baasil tekib lapsel arusaam sellest, millist sorti seksuaalkäitumine on – millal ja kellega – sobilik, mis mõju ja reaktsiooni võib erineva käitumise puhul oodata ning kuidas peaks end erinevat käitumise puhul tundma.

Käitumise mudeldamine pedagoogide poolt töötab samamoodi, näiteks võib eeskujuna koputada ise enne sisenemist magamistoa uksele. Lapsed ja noored võtavad eeskju, imiteerides suudavad nad õppida uusi käitumismalle lihtsamini.

Olukorra analüüsi meetodi (Mevissen *et al.*, 2009) puhul jagatakse infot, mis võib aidata ette kujutada, millisel viisil võib tulevikus tekkida probleemne olukord. Noorte (ja ka pedagoogide) jaoks on lipusüsteemis loodud näiteolukorrad. Grupivestluste või individuaalse nõustamise ajal valitakse näiteolukorrad, mis tegelevad grupi või indiviidi jaoks aktuaalsete teemadega. Bartholomew (2011) on näidanud, et see meetod on kõige tõhusam, kui osalejad saavad ise stsenaariumi välja mõelda või kui neile pakutakse valikut mitme stsenaariumi seast. Lipusüsteem pakub võimalust arutada kriteeriumide abil osaleja enda (riski)stsenaariume. Lahutades olukorra temaatiliselt väiksemateks osadeks, on võimalik arutada ka, milline tegur (kriteerium) muudab olukorra aktsepteeritavaks. See tegur võib olla näiteks spetsiifiline kontekst või võrdsus kahe olukorras osaleja vahel. Sel moel arutatakse erinevaid stsenaariume ning leitakse erinevaid võimalikke käitumisviise.

Teadlikkuse tõstmise (Prochaska *et al.*, 2008) abil saab anda tagasisidet probleemi või probleemse käitumise põhjuste, tagajärgede ja alternatiivide kohta. Lahutades noortega näiteolukorrad kriteeriumide järgi väiksemateks osadeks, saab arutada, kas käitumine võib muutuda „roheliseks“, kui üht või mitut kriteeriumi muuta. Näiteks, kui kaks 17-aastast noort seksivad põösastes, siis selles olukorras on kontekst ebasobilik (käitumine ei ole taustasobiv). Kui sama tegevus toimub magamistoa privaatsuses, võib see olla sobilik. Lisaks on Prochaska jt (2008) näidanud, et teadlikkuse tõstmiseks peab pärast tagasiside andmist pakkuma kohe välja lahenduse probleemile ja õpetama oskusi lahenduse rakendamiseks. See teadmine rõhutab veelgi lipusüsteemi igapäevase kasutamise olulisust pedagoogide poolt.

2. Lipusüsteemi käsitlevad uuringud

2.1 Uuringud lipusüsteemi rakendamise kohta

Lipusüsteemi on praktikas uuritud kolmes uuringus.

1) O. Storms (2015). Flag System: Process evaluation.

Selles uuringus hinnati lipusüsteemi kasutamist noorte ja pedagoogide (toetavad täiskasvanud) seas. Lipusüsteemi hindamiseks vaadeldi kolme grupivestlust noortega, mille viis läbi pedagoog, kes kasutas õpetamismeetodeid lipusüsteemi juhendmaterjalist. Grupid koosnesid kolmest kuni viiest tüdrukust (kokku N=13) vanuses 14–17 aastat. Kaks grupivestlust peeti tüdrukutele mõeldud asenduskodus. Üks grupivestlus peeti asutuses, mis pakub teavet ja toetust tüdrukutele ja noortele naistele vanuses 12–23 aastat, kellel on kõrgendatud risk sattuda vägivaldsetesse suhetesse. Pärast grupivestlusi viidi läbi

lühiantervjuud vestlustes osalenud tüdrukutega, kus küsiti nende kogemusi ja hinnanguid lipusüsteemi kohta. Täiskasvanud tugiisikuid (N=3) intervjueriti samal teemal.

Noorte arvamused olid järgmised.

- *Kriteeriumide kasutamine.* Üldiselt ühtisid noorte reaktsioonid näiteolukordadele kriteeriumidega hästi. Tüdrukud, kes tundsid lipusüsteemi paremini, kasutasid kriteeriume (oma sõnastuses), kui neil paluti põhjendada, miks mõni olukord on või ei ole sobiv. Kriteeriumide terminoloogia oli noorte jaoks keeruline, eriti taustasobivuse kriteerium. Lisaks oli kuus kriteeriumi noorte jaoks liiga palju – neid oli keeruline meelde jätta. Kui kriteeriumid olid selged (pärast selgitamist võimaluse korral) oskasid tüdrukud olukorra hindamisel formuleerida häid argumente.
- *Lipud.* Erinevate värviliste lippude tähendus oli noorte jaoks selge. Piltide hindamisel kriteeriumide järgi valisid noored tavaliselt õige lipu (vaid mõnel korral eksiti lipu värvi osas ühe taseme võrra).
- *Pildid.* Noored analüüsisid näiteolukordi aktiivselt peamiselt juhul, kui nad tundsid kujutatud näiteolukorra ära ja olid sellega praktikas kokku puutunud. Noorte hinnangul olid näiteolukordade situatsioonid selged.
- *Pedagoogiline reageerimine.* Jälgides noori grupivestluste ajal, sai kiiresti selgeks, et vestluseks kuluv tund oli noorte jaoks pikk aeg. Mõned neist ei suutnud tähelepanu nii kaua hoida ja lülitasid end vestlusest välja. Ka noorte endi hinnangul oleks vestlusele vaja lisada rohkem aktiivset tegevust ja vaheldust.

Kõik pedagoogid olid läbinud lipusüsteemi koolituse. Nad olid lipusüsteemi osas positiivselt meelestatud, sest olid kogenud, et see aitab neil käsitleda seksuaalkäitumist uue nurga alt. Lisaks leidsid nad, et on oluline, et pedagoogid õpivad sekkuma vestlustesse seksuaalsuse teemal. Siiski kasutasid pedagoogid lipusüsteemi teadmisi ja oskusi oma igapäevatoos vaid vähesel määral. Lipusüsteemi kasutati põhiliselt mõttemallina, vähem suhtluses kolleegide ja noortega. Samas hoitakse lipusüsteemi kasutuses paljudes asenduskodudes, k.a uuringus osalenud kodudes.

Pedagoogilise reageerimise osas ühtisid pedagoogide kommentaarid suures osas noorte omadega. Lisati, et lipusüsteem on hea ja turvaline viis nende teemade arutamiseks. Kui tüdrukud ütlesid ise välja, et mingi tegevus ei ole sobiv, muutus selline tegevus praktikas keerulisemaks (näiteks alasti fotode saatmine). Kõik pedagoogid olid saanud lipusüsteemi lähenemist ise järele proovida. Arutelu ei õnnestunud alati edukalt lõpuni viia, sest aeg sai otsa ja noortel oli vaja lahkuda. Pärast tunniajast arutelu oli nende tähelepanu niikuinii hajunud. Pedagoogidel oli aeg-ajalt raskusi kriteeriumide tähenduse mõistmise ja seletamisega.

- 2) E. van Hevele, A. Dewaele, A. Buysse (2013) ja E. Frans (2013). The Flag System as a method: an evaluation based on intervention mapping & Flag System Evaluation - Action Plan.

Selles uuringus hinnati lipusüsteemi, kasutades sekkumise kaardistamist ja tagasisidet Belgia laste ja noortega tegelevatelt spetsialistidelt. Kasutati veebipõhist küsimustikku, millele vastasid 330 spetsialisti (190 lipusüsteemi kasutajat ja 140 mittekasutajat), andes oma hinnangu lipusüsteemi tõhususele. Lähtuti sellest, mis ulatuses lipusüsteemi abil selle eesmärgi saavutati. Frans (2013) koostas uuringu tulemuste põhjal uuringuraportile lisa, milles arutatakse uuringu tulemuste tähenduse üle lipusüsteemi edasisele arendamisele.

Vastanutest kolmveerand olid naised ning enamik neist töötas üle 12-aastaste haavatavate noortega. Lipusüsteemi vahendeid hinnati praktikute poolt positiivselt – peaaegu kõik lipusüsteemi kasutajad pidasid juhendmaterjali lihtsasti loetavaks ja kasulikuks. Uuringu autorid testisid lipusüsteemi kolme alaeesmärgi ning järeldasid järgnevat.

- Seksuaalkäitumise asjakohane hindamine. Küsitluses esitati olukorrajeldusi, mida vastanud pidid hindama ning seejärel valima olukorrale sobiva pedagoogilise reageerimisviisi. Lipusüsteemi kasutajad mõistsid kriteeriume paremini ning oskasid paremini ära tunda lubatavaid käitumisviise, aga kriteeriumide järgi olukorra hindamise ja sobiva lipu valimise osas nende tulemused mittekasutajate omadest ei erinenud. Nii lipusüsteemi kasutajate kui ka mittekasutajate seas valis õige lipu kuus vastanut kümnest. Neli kuni viis vastanut kümnest eksisid lipu valikul ühe taseme võrra ning vaid väike vähemus (2–3%) eksis kahe taseme võrra.
- Seksuaalkäitumise arutamine kõigi seotud osapooltega. Kõige sagedamini arutati seksuaalkäitumist kolleegidega, seejärel teiste seotud osapooltega ning kõige vähem laste ja noorte endiga. Aeg-ajalt arutati teemat ka lapsevanematega. Võrreldes lipusüsteemi mittekasutajatega laskusid kasutajad tõenäolisemalt vestlustesse teiste seotud osapooltega.
- Pedagoogiline reageerimine. Lipusüsteemi kasutajatest valisid uuringus õige reageerimisviisi sõltuvalt olukorrast 52–73% vastanutest. Võrreldes lipusüsteemi mittekasutajatega oli kasutajate tulemus umbes 25% võrra parem.

Küsitluse tulemuste põhjal ning kasutades sekkumise kaardistamise meetodit, soovitasid uuringu autorid lipusüsteemi eesmärgid ümber sõnastada, teaduslikke aluseid tugevdada ning meetodeid tugevamalt teooriaga siduda. Nende soovitude järgi tehti käsiraamatu uustrukil (2014) järgnevad parandused (Frans 2013). Lipu täpsemaks määramiseks lisati igale lipule nimekiri põhilistest tunnustest. Arutelu hõlbustamiseks lisati pedagoogilisi meetodeid, näiteks kontrollnimekiri vaatlusteks ja küsitlus kuue kriteeriumi kohta. Kolm põhieesmärki defineeriti täpsemini ja neile on käsiraamatus pööratud läbivalt rohkem tähelepanu. Käsiraamatusse lisati meetodid meeskondade jaoks ja pedagoogilisi töövahendeid. Seos asutusesiseste reeglitega toodi paremini välja. Laiendati dokumendikogumit.

3) O. Storms ja K. Janssens (2015). Flag System. Empirical basis.

See empiiriline eeluuring valmis Hollandis osana jätkuvatest pingutustest kohandada lipusüsteemi asenduskodude jaoks. Uuringus osales kolm fookusgruppi, milles osalesid lipusüsteemi kasutavad pedagoogid ja lipusüsteemi kasutavate asutuste juhatajad (N=17) ning kolm fookusgruppi, milles osalesid asenduskodudes elavad noored (N=16). Lisaks viidi läbi intervjuud võtmeisikutega (N=5). Lipusüsteemi kasutati kõigis uuringuga seotud asutustes. Kuigi selle juurutamine asutustes oli alles algjärgus, kavatsesid uuringu osalevate asutuste juhatajad lipusüsteemiga edasi töötada (k.a. selles uuringus osaledes), et see oma asutustes paremini kinnistada. Pedagoogide ja asutuste juhatajate fookusgruppides esitleti ja testiti praktikas kirjanduse põhjal läbi viidud uuringu (van Zenderen *et al.*, 2015) tulemusi. Noorte fookusgruppides küsiti nende kogemuste kohta lipusüsteemiga. Arutati olukorrajeldusi ning kaalutleti hoolikalt, milliseid pedagoogilisi meetodeid peaks noorte peal kasutama. Intervjuudes võtmeisikutega arutati lipusüsteemi ennast (mis on intervjuueeritavate hinnangul selle kasulikud osad ja kas on puudujääke) ja selle senist rakendamist.

Uuringuga püüti kohandada lipusüsteemi asenduskodude jaoks. Uuringus osalejad olid lipusüsteemi osas positiivselt meelestatud. Võtmeisikud märkisid, et lipusüsteem vastab hästi valdkonna vajadustele. Allpool on välja toodud peamised arutelupunktid ja soovitusel süsteemi parendamiseks, mis tulid esile vestlustes pedagoogide ja asutuste juhatajatega.

Siinkohal on esitletud vaid uuringu tulemused, mis on asjakohased lipusüsteemi jaoks.

- Lipusüsteemi rakendamise üks olulisi eeldusi on hea pedagoogiline keskkond asutuses.
- Pedagoogidel pole piisavaid alustadmisi seksuaalsuse kohta; lisaks tuleb tähelepanu pöörata nende teadmiste kestmisele asutuses (järjepidev rakendamine).
- Pedagoogid ei oma piisavaid teadmisi seksuaalkäitumise sobilikkuse asjakohaseks hindamiseks.
- Pedagooge tuleb õpetada, kuidas seksuaalkäitumisega asjakohaselt tegeleda. See hõlmab järgmist:
 - Asjakohane reageerimine, mitte negatiivne reaktsioon ilma seda noorega arutamata või (lubamatu) seksuaalkäitumise eitamine või trivialiseerimine.
 - Noore vajaduste ja tunnete mõistmine.
 - Sõltuvalt olukorrast parema seose loomise või *mitte loomise* oskus noore ebasobiva seksuaalkäitumise ja varasema seksuaalse kuritarvitamise vahel. Seda seost ei looda alati, kui see on vajalik probleemi mõistmiseks, samas kui mõnikord seda hoopis tähtsustatakse üle.
- Pedagoogidel on tihti raskusi seksuaalsusest rääkimisel, nii kolleegide kui ka laste ja noorte või lapsevanematega, nii positiivse seksuaalsuse kui ka lubamatu seksuaalkäitumise ja seksuaalse kuritarvitamise puhul (Storms ja Janssens, 2015). Lipusüsteem täidab siinkohal suurt lünka.

- Pärast olukorra hindamist toimuva reaktsiooni mõju peaks detailsemalt analüüsima. Samuti peaks (sobivate) reaktsioonide kirjeldus olema põhjalikum. Uuringu põhjal anti soovitus, et näidisvestluste kohta pedagoogide ja noorte vahel oleks vaja sõna-sõnalt kopeeritavaid näitelauseid vestluse alustamiseks. Soovitati lisada konkreetseid juhtumeid, mis käsitleksid asenduskodude keskkonda – seda nähti olulise töövahendina pedagoogide harimisel.
- Soovitati muuta kriteeriume arusaadavamaks ja kohandatavaks noorte endi jaoks. Tehti ettepanek jagada lamineeritud kokkuvõtteid lipusüsteemi kriteeriumidest, mida saab asutustes seinale riputada.
- Noorte jaoks oli eriti keeruline mõista taustasobivuse kriteeriumi. Alternatiivsed terminid, mille noored ise välja pakkusid, olid „olukord“ ja „keskkond“ (eelistatakse viimast). Rooliratast nähti hea vahendina kriteeriumidest aru saamiseks. Sümbolid roolirattal olid selged.
- Lipusüsteemi pedagoogilisi võtteid kasutati ja ka täiendati praktikute poolt tihti. Pedagoogiliste võtete väljatöötamisel noorte jaoks tuleks rohkem arvestada nende piiratud tähelepanuvõimet ja vajadust vahelduse ja väljakutsete järele. Leiti, et üks vestlus pole piisav.

2.1 Uuringud lipusüsteemi mõju kohta

Siiani pole valminud ühtki uuringut lipusüsteemi tõhususe kohta. Osana projektist „Tervislik seksuaalkäitumine asenduskodudes“ katsetatakse Hollandi asenduskodudes 2016. aastast alates lipusüsteemi ning sellega seotult viiakse läbi ka uuring.

Kokkuvõte

- Laste ja noorte seksuaalkäitumist on võimalik hinnata senisest tasakaalustatumal, neutraalsemal ja objektiivsemal viisil, toetudes lipusüsteemi kuuete kriteeriumile, arengutabelile ja seonduvatele lippudele. Seejuures jätavad need töövahendid ruumi ka lipusüsteemi kasutaja enda arvamusele.
- Lipusüsteem pakub pedagoogidele soovitusi, kuidas seksuaalkäitumisele pedagoogiliselt reageerida.
- Reageerimisel on põhifookus lapse või noore (seksuaal)käitumisel, mitte tema kavatsuste tõlgendamisel. See muudab vestlused seksuaalkäitumisest vähem emotsionaalseks.
- Pedagoogiliste võtetena kasutatakse seksuaalkäitumisega seotud näiteolukordi. Need pakuvad vestlustes konkreetseid pidepunkte.
- Lipusüsteem pakub põhjendusi laste ja noorte eri tüüpi seksuaalkäitumise sobilikuks või sobimatuks määramisel. See aitab pedagoogidel vastavaid teemasid paremini lahti seletada.
- Lipusüsteem julgustab lapsi ja noori elus tekkivaid olukordi ise vastavalt lipusüsteemi kriteeriumidele hindama. See aitab lastel ja noortel lubamatu seksuaalkäitumisega kokku puutudes paremini toime tulla.

- Lipusysteem pakub pedagoogilisi võtteid noortega arutelu ärgitamiseks (lubamatu) seksuaalkäitumise üle.
- Lipusüsteemiga kaasneb rakendusplaan, mis sisaldab juhendmaterjale pedagoogidele (k.a baaskursus ja koolitajate koolitus).

Kasutatud kirjandus

Adriaenssens P. (2003). *Impact van seksueel misbruik van kinderen en jongeren. De Grote kindervriend?* Leuven: Child Focus & Maklu.

Alink, L. (2012). *Deelonderzoek 3a: Prevalentie Seksueel Misbruik in de Nederlandse Jeugdzorg in 2008–2010*. Leiden: Universiteit Leiden.

Bartholomew, L., Parcel, G., Kok, G., Gottlieb, N. & Fernández, M. (2011). *Planning health promotion programs. An Intervention Mapping approach* (3rd ed.). San Francisco: Jossey-Bass.

Berlo, W. van & Beek, I. van (2015). Whitepaper: *Seksuele grensoverschrijding en seksueel geweld. Feiten en cijfers*. Utrecht: Rutgers / Movisie.

Berliner, L. & Conte, J. (1990). The process of victimization: the victims' perspective. *Child Abuse and Neglect*, 14, 29–40.

Bijkerk, L. (2010). Leren met beelden. Het gebruik van beelden in opleidingssituaties. In: *Brein@work. Wetenschap en toepassing van breinkennis*. N. Lazeron & R. van Dinteren (red.). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Bongardt, D. van de, Mouthaan, I. & Bos, H. (2009). Seksuele en relationele vorming in het voortgezet onderwijs. *Pedagogiek*. 29(1), 60–77.

Bos, H. & Ruyter, D. de (2009). Inleiding op het themanummer 'Kinderen, jongeren, seksualiteit en opvoeding'. *Pedagogiek*, 29(1), 3–9.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press

De Bruijn, P., Burrie, I. & Wel, F. van (2006); A risky boundary: unwanted sexual behaviour among youth. *Journal of sexual aggression: An international interdisciplinary forum for research, theory and practice*, 12(2):81–96.

Buysse, A., Enzlin, P., Lievens, J., T'Sjoen, G., Houtte, M. van, Vermeersch, H., Dewaele, A., Caen, M., Elaut, E., Hellemans, S., Hendrickx, L., Pinxten, W., Symons, K., Vandamme, J., Houdenhove, E. van, Caenegem, E. van, Wierckx, K., Vermeire, K., Santos Santiago, A. dos, Schamp, J., Hevele, E. van, Brants, S. (2014). *Sexpert. Seksuele gezondheid in Vlaanderen. Valoriseringsrapport*. Gent: Academia Press.

Commissie Samson (2012). *Omringd door zorg, toch niet veilig. Seksueel misbruik van door de overheid uit huis geplaatste kinderen, 1945 tot heden*. Amsterdam: Boom.

Deetman, W., Draijer, N., Kalbfleisch, P., Merckelbach, H., Monteiro, M. & Vries, G. de (2011). *Seksueel misbruik van minderjarigen in de Rooms-Katholieke kerk. Uitgebreide versie. Deel 1 Het onderzoek*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.

Doef, S. van der & Ruiter, S. de (2008). *Praten met je kind over relaties en seksualiteit*. Utrecht: Rutgers.

- Eggen, A. (2005). Slachtoffers van criminaliteit. In A. Th. J. Eggen & W. van der Heide (eds.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2004: ontwikkelingen en samenhangen* (pp. 53–87). Den Haag/Voorburg: Ministerie van Justitie/Wetenschappelijk Onderzoeks- en documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Finkelhor, D. & Browne, A. (1986). 'Initial and long-term effects: a conceptual framework'. In: D. Finkelhor (ed.). *A sourcebook on child sexual abuse*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Finkelhor D., Hotaling G., Lewis I., Smith C. (1990). Sexual abuse in a national survey of adult men and women: prevalence, characteristics, and risk factors. *Child Abuse and Neglect*. 14(1):19–28.
- Franck, T., Frans, E., Decraen, E. van, Repetur, L. & Boet, A. (2011). Over de grens? Seksueel opvoeden met het Vlaggensysteem. Gids voor ouders. Utrecht: Movisie, Antwerpen: Sensoa.
- Frans, E. (2010). Seksueel gedrag van kinderen bespreekbaar stellen. Het Vlaggensysteem als pedagogische interventie. Gedownload op 15 november 2010 van http://www.sensoa.be/download/pub/artikel_vlaggensysteem.pdf.
- Frans, E. & Bruycker, A. de (2012). Raamwerk Seksualiteit en beleid. Brussel: Sensoa & Child Focus.
- Frans, E. & Franck, T. (2014). Vlaggensysteem. Reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van kinderen en jongeren. Antwerpen - Apeldoorn: Garant.
- Frans, E. (Red.) (nog te publiceren). *Buiten de lijnen: Vlaggensysteem voor kinderen en jongeren met bijzondere noden*. Antwerpen: Sensoa.
- Frans, E. (2013). *Evaluatie Vlaggensysteem - Stappenplan*. Antwerpen: Sensoa (niet gepubliceerd). Frenken, J. (2003). *Seksueel misbruik van kinderen*. Den Haag / Utrecht: Ministerie van Justitie / Rutgers.
- Friedrich, W., Fisher, J., Broughton, D., Houston, M. & Shafran, C. (1998). Normative sexual behavior in children: a contemporary sample. *Pediatrics*, 101(4). Gedownload op 13 december 2010 van www.pediatrics.org.
- Friedrich, W/N. (2007). *Children with sexual behavior problems. Family-based attachment-focused therapy*, Norton & Company, New York/London.
- Graaf, H. de, Mouthaan, I. & Doef, S. van der (2014a). *De seksuele levensloop. Handboek seksuele gezondheid. Probleemgeoriënteerd denken en handelen* (Leusink, P., Ramakers, M. Eds.). Assen: Van Gorcum.
- Graaf, H. de, Bouko, H., Bakker, W., Wijsen, C. (2014b). Een wereld van verschil. Seksuele gezondheid van LHBT's in Nederland 2013. Utrecht: Rutgers.
- Graaf, H. de, Kruijer, H., Acker, J. van, Meijer, S. (2012). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2012*. Rutgers WPF, Soa aids Nederland.
- Graaf, H. de, Meijer, S., Poelman, J. & Vanwesenbeeck, I. (2005). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005*. Rutgers Nisso Groep/Soa Aids Nederland. Delft: Eburon.
- Graaf, H. de & Vanwesenbeeck, I. (2006). '*Seks is een game*'. *Gewenst en ongewenst seksueel gedrag van jongeren op internet*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.
- Graaf, H. de, Nikken, P., Felten, H., Janssens, K. & Berlo, W. van (2008). Seksualisering: reden tot zorg? Een verkennend onderzoek onder jongeren. Utrecht: Rutgers Nisso Groep/Nederlands Jeugdinstuut/Movisie.

- Green, L. & Mason, H. (2002). Adolescents who sexually abuse and residential accomodation: issues of risk and vulnerability. *British Journal of social Work*, vol. 32(2), pp. 149–168.
- Green, L. (2001). Analysing the sexual abuse of children by workers in residential care homes: characteristisc, dynamics en contributory factors. *Journal of Sexual Aggression: an international, interdisciplinary forum for research, theory and practice*, 7 (2), 5–24.
- Hevele, E. van, Dewaele, A. & Buysse, A. (2013). *Het vlaggensysteem als methodiek: Een evaluatie aan de hand van intervention mapping*. Gent: Universiteit Gent.
- Inspectie Jeugdzorg (2008). *Ruimte en grenzen rond seksualiteit. Beleid van instellingen voor 24-uurs jeugdzorg op het gebied van seksualiteit*. Utrecht: Inspectie Jeugdzorg.
- Krahé, B. (1998). Sexual aggression among adolescents: Prevalence and predictors in a German sample. *Psychology of Women Quarterly*. 22, 537–554.
- Kunst, M., Dijk, J. van, Pemberton, A. & Bruinsma, M. (2008). Preventie van herhaald slachtofferschap. Een research synthese van maatregelen ter voorkoming van herhaling. Tilburg: INTERVICT / IVA beleidsonderzoek en advies.
- Kuiper, L., Wit, J. de, Adam, P., Woertman, L. & Berlo, W. van (2009). *Laat je nu horen! Een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren*. Utrecht: Universiteit Utrecht / Rutgers WPF.
- Kuiper, L., de Wit, J., Adam, P., Woertman, L. & Berlo, W. van (2010). Grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren. De belangrijkste resultaten uit het onderzoek ‘Laat je Nu horen!’, *Tijdschrift voor seksuologie*, Vol 34, pp 90–103.
- Kuipers, A. (2013). *Seksualiteitsbeleid of struisvogelpolitiek. Model voor visie en beleid op seksualiteit, relaties en omgangsvormen 12+ voor de residentiële jeugdzorg*. Utrecht: Rutgers WPF.
- Lammers, M. & Brants, L. (2009). *Veiligheid in de residentiële jeugdzorg. Van incident tot fundament. Vormgeving en implementatie van beleid tot bejegening, seksualiteit en seksueel misbruik in de residentiële jeugdzorg*. Utrecht: Movisie.
- Lammers, M. & Goes, A. (2006). *Van incident tot fundament. Vormgeving en implementatie van beleid rond bejegening, seksualiteit en seksueel misbruik*. Utrecht: Movisie.
- Meij, H. (2011). *De basis van opvoeding en ontwikkeling*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Messman-Moore, T., Coates, A., Gaffey, K. & Johnson, C. (2008). Sexuality, substance use, and susceptibility to victimization: Risk for rape and sexual coercion in a prospective study of college women. *Journal of interpersonal violence*. Vol. 23 no. 12 1730–1746.
- Mevissen, F., Meertens, R., Ruiten, R., Feenstra, H. & Schaalma, H. (2009). HIV/STI risk communication: The effects of scenario-based risk information and frequency-based risk information on perceived susceptibility to chlamydia and HIV. *Journal of Health Psychology*. 14, 78–87.
- Mikulincer, M. & Shaver, P. (2010). *An Attachment Perspective on Interpersonal and Intergroup Conflict*. Chapter presented on 13th Sydney Symposium of Social Psychology, Sydney.
- Movisie (2014). *Kwaliteitsborging Vlaggensysteem*. Utrecht: Movisie.
- Norris, J., Masters, N. & Zawacki, T. (2004). The cognitive mediation of women's sexual decision making: A theoretical framework. *Annual Review of Sex Research*, 15, 258–296.

- Nurius, P., Norris, J., Macy, R. & Huang, B. (2004). Women's situational coping with acquaintance sexual assault: Applying an appraisal-based model. *Violence Against Women*. 10(5):450–478.
- Petty, R., Barden, J. & Wheeler, S. (2009). The Elaboration Likelihood Model of Persuasion: Developing health promotions for sustained behavioural change. In: R. DiClemente, R. Crosby & M. Kegler (Red.) *Emerging theories in health promotion practice and research* (2nd ed., pp. 185–214). San Francisco: Jossey-Bass.
- Prochaska, J., Redding, C. & Evers, K. (2008). The Transtheoretical Model and stages of change. In: K. Glanz, B.K. Rimer & K. Viswanath (Eds.), *Health behavior and health education: Theory, research, and practice* (pp. 97–121). San Francisco: Jossey-Bass.
- Putnam, F., (2003). Ten-year Research Update Review: *Child Sexual Abuse, American Academy of Child & Adolescent psychiatry*, Vol 42, nr. 3.
- Ryan, G. & Lane, S. (Eds.). (1997). *Juvenile sexual offending. Causes, consequences and correction*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Smith, R. (2008). *Conquering the content: A step-by-step guide to web-based course development*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Storms, O. (2015). *Vlaggensysteem. Procesevaluatie onder jongeren*. Utrecht: Movisie.
- Storms, O. & Janssens, K. (2015). *Vlaggensysteem RJ. Empirische onderbouwing*. Utrecht: Movisie.
- Symons, K., Verhetsel, L. & Houtte, M. van (2013). Eerste geslachtsgemeenschap op jonge leeftijd: hoe wordt deze beleefd en wat beïnvloedt deze beleving? *Kind en Adolescent*, JG 33, Vol 4: 188–193.
- Taylor, B. & Davis, S. (2006). Using the Extended PLISSIT model to adress sexual healthcare needs. *Nursing Standard*. 21, 11, 35-44.
- Tijdschrift voor Seksuologie (2012). *Tijdschrift voor Seksuologie. Themanummer: Seksuele gezondheid in Nederland 2012*. 36-2.
- Timmerman, G. (2005). A comparison between girls' and boys' experiences of unwanted sexual behaviour in secondary school. *Educational Research*, 47, 291–306.
- Timmerman, G. (2009). Seksuele vorming en de persoonlijkheid van de leraar. *Pedagogiek*. 29(1): 45–77.
- Widom, C., Czaja, S. & DuMont, K. (2015). Intergenerational transmission of child abuse and neglect: Real or detection bias? *Science*. Vol. 347 no. 6229, 1480–1485.
- Zajonc, R. (2001). Mere exposure: A gateway to the subliminal. *Current Directions in Psychological Science*. 10, 224–228.
- Zenderen, K. van, Berlo, W. van & Vink, R. (nog ongepubliceerd). Seksueel (ongewenst) gedrag in de residentiële jeugdzorg en reacties van professionals: een literatuuronderzoek. Utrecht: Rutgers & TNO.
- Zwiep, C. & Colegem, G. (2009). Seksualiteit in de kinderopvang. De invloed van leidsters op de seksuele ontwikkeling. *Pedagogiek* 29(1), 32–44.